

Laczikonyha, kothurnus, tülök

NEMZET- ÉS LÉLEKMENTŐ
MŰPÁRTOLÁS-PRÓBALKOZÁSOK
A XIX. SZÁZADVÉGI MAGYARORSZÁGON

1892 egyik késő tavaszi estéjén „a mult ujjaéledt és a jelen beolvadt a jövőbe.” A varázslat a budapesti Epreskertben esett meg, ahol a Mintarajztanoda és mesteriskola növendékeinek munkatermei voltak, s ahol az odasereglt tömeg nem tudta, „ki tudná lefesteni álmát, melyről ébrenlétekor is tovább álmodik?” A *Magyar Szalon* megbüvölt tudósítója szerint „amit művészi fantázia kieszelhet, ami bohó és bizarr ötlet egy-egy festőben az epreskert munkás telepén felmerült, ami komikum és humor a XIX. század blazirt embereire még hatást gyakorolhat: mind-mind harmóniátlan, de mégis egybevágó színekkel, zűrzavaros, de mégis összefolyó képekben vonult el abban a panorámában, melyet művészet és műpártolók egy ragyogó májusi estén az árvamegyei ínségesek javára és a nézőközönség nagy gyönyörűségére rendeztek.” A tündéresten, „melynek sikerében a művészet, a fantázia és a poézis egyaránt részt kért”, ott volt egész Budapest. „A parlament, a hivatalok, az arisztokrácia, a pénzvilág, az irodalom és a művészet mind képviselve volt majdnem teljes számmal.”

A Feszty Árpád festőművész főrendezése alatt megrendezett jelmezes estély mulatságai valóban nem szükköltek az ötletekben. (1. kép) Az érzézők felöltőjüket, kalapjukat – ruháit helyett – egyszerűen becsapták a zálogházba. Kínai és japáni kávéházak kínálták hűsítő italaikat, a vendégek felkereshették Venus templomát vagy a műcsarnokot, ahol budapesti szépségeket csodálhattak meg groteszk jelmezekben. Végigsetálhattak az „igazi ritkaságok gazdag tárházát” bemutató Barnum-múzeumon, ahol „megvan mindaz – a minék meg kell lenni”: Eris almáján át (egy valóságos vöröshagyma), Achilles sarkán keresztül (egy rongyos cipő leszakadt sarka) Tinódi lantjáig („melyet Gyulai Pál kezel, valami fadesszka zsinégghúrokkal”). Eredeti volt a komáromi LACZIKONYHA (Feszty ehhez külön tanulmányútra is indult), hol a szabad ég alatt „czigánypecsényét sütötték, amelyhez fehér czípót osztottak, miközben a három tagból álló banda szív- és fülrepesztő hangokon játszott a az ősi nótákat.” A boszorkánytanyáról egyenesen a spiritista festő-műterembe vezetett az út, onnan a görög színházba lehetett jutni, ahol Szophoklész *Philokletész* játszottak: „A nagy lárvákkal fellelő, TÜLKÖRÖN át beszélő, KOTHURNUSON járó ifjak, messzire hallhatólag szavalták a verseket s az áldozati oltár lángja, meg a villamos lámpák fénye megelevenítették a merev álarczokat.” A képlicitáción, a zoologikus múzeumon, a fán csimpaszkodó fenevadakon túl még temérdek meglepetést tartogató estély kitűnően sikerült, „a főrangúak és a polgárok nemcsak barátságosan megfértek egymás mellett, de bizony össze is vegyültek.”¹

„Laczikonyha”

Az estély célja – természetesen az önfeladti szórakozáson túl – pedig pontosan ez volt, az az az *összevegyülés*. A különböző társadalmi helyzetű közönség összevegyülése, s egyáltalán: a közönség becsalogatása a művészek közé, a fizetőképes vásárlóközönség felkutatása és diszkrét vagy nagyon is nyílt „megfőzésének” lehetősége nem volt újkeletű probléma a XIX. századvi Magyarországon. A megoldás(ok) „kisütésén” sokan dolgoztak, többen évtizedeken át keresték lázasan az üdvöztető módszereket.

A műpártolás ügye ekkoriban meglehetősen sajátos helyzetbe került Magyarországon és igen szövevényes szálakkal kötődött össze más, egymásba fonódó kérdésekkel. Számos műpártoló hazai jelenségnek megvolt ugyan a nyugat-európai példája, de hazai megjelenésüket korántsem lehet csupán a külföldi hatásokkal magyarázni.

A kiegyezés után a viszonylagos önállóságot visszakapott Magyarországon – írta a korszakról Fónagy Zoltán – a korábbi, feudális társadalomszerkezet ástrukturálódása, azaz a rendi viszonyok felbomlása és a polgárság térnyerése sokkal lassabb ütemben zajlott le, mint a politikai intézményrendszer átrendezése és a kapitalista gazdasági rend térhódítása. „A magyar társadalom tagozódását még a 19. század második felében is sajátos ketűtősség jellemezte: minden szinten megfigyelhető a feudális eredetű régi és az újonnan keletkezett elemek tartós egymás mellett élése. [...] Az államhatalom kulcspozícióit, a legnagyobb társadalmi presztízt és befolyást még mindig az arisztokrácia birtokolta.”²

A külföldet járt és a világpolitika dolgaiban is járatos arisztokráciának azonban tisztában kellett lennie azzal, hogy a tőkés gazdaság kialakulásával, fejlődésével újra és újra át kell gondolnia, hogyan őrizheti meg – minél több területen – továbbra is vezető társadalmi pozícióját. Nem kevés kihívással kellett szembenéznie: a nagybirtok-rendszer átalakulásának megoldására, a modern tőkés rendszerben való helytálalásra, a nagypolgárság gazdasági előrenyomulásának megfékezésére, a nagyszámú középbirtokos és a földjét elvesztett kisbirtokos kör közhivatalba áramlására és bizonyos területeken teljes térnyerésére, a kezdeti munkásmozgalmi megmozdulásokra, valamint a zsidóemancipáció következményeinek elemzésére, a nemzetiségekkel való kiegyezésre, s ezekkel összefüggésben az országimázs kedvezőtlen változásaira (a balkáni kérdés teljes elmérgesedése, a Schülverein-ügy,³ a tiszaeszlári pör⁴) mind sürgetőbb volt a válaszadás – és egyre kinőbb a válaszkeresés. Bár a legelőkelőbb magyar családok egy része „a nemzetek feletti” birodalmi arisztokrácia részének tekintette magát,⁵ de voltak jó néhányan, akik továbbra is felvállalták, sőt egyre erőteljesebben hangsúlyozták felelősségüket a magyar társadalom vezetésében.

A korszak művészeti élete – a reformkorhoz hasonlóan – erősen átpolitizálódott. Az új nemzedék fiai, akik a kiegyezés előtti évtizedben, az 1850-es években születtek – apáik történelemformáló tetteiből tanulva, azok nemzetféltő erkölcsét és helytállását csodálva – nagy elvárásokkal vetették bele magukat a kiegyezést követő közéletbe. Azt gondolták, hogy végre megvalósultak az 1848-as követelések, de hamar ráébredtek, hogy az osztrák elnyomás alatt, elmúlt két évtizedet nem lehet átlépni, s a függetlenség kérdése, valamint a Monarchiával való viszony, illetve a Monarchiában való lét lehetőségeinek újragondolása elengedhetetlen. Olvasottságuk, tanulmányaik és világlátásuk is óvatosságra intette őket, hiszen külföldi olvasmányaik és tapasztalataik alapján úgy vélték, a polgárosodási folyamat, a liberalizmus és a kapitalista gazdasági rend hátrányai és visszásságai a nyugati társadalmakban már igencsak megmutakoztak. Csupán pár év kellett ahhoz, hogy a magyar társadalmi változások következtében jelentkező és súlyosbodó gondok számbavételével szembesülve leszámoljanak maradék illúzióikkal is. Utolsó ábrándjaikkal az 1873-as gazdasági világválság, az 1875-ös pártfúzió (mellyel Tisza Kálmán, azaz a konzervatív nagybirtokosság, a birtokos arisztokrácia került hatalomra) és az 1879-es oroszellenes német-osztrák-magyar szövetség megkötése végzett. A „kilencvenes években folytatódó a hagyományos földbirtokos rétegek polgári viszonyokhoz való alkalmazkodásának gyötrelmes folyamata” – állapította meg Szabó Miklós. „A kilencvenes évek a társadalmi és politikai problémák összetorlódásának időszaka volt Magyarországon. [...] Az évtized második felében az agrárszocialista mozgalmak, a szociáldemokrata munkásmozgalom fellépése, a nemzetiségi problémák súlyosbodása élezi és motiválja az uralkodó osztályok belső erőviszonyai eltolódásából következő problémákat. [...] A hetvenes évek nagy tőkés konjunktúrája, a magyar »Gründerzeit«, majd ennek megtorpanása az 1873-as válság után együttes hatásával mintegy sokkolta a magyar társadalmat. Nem csupán tönkretett eladdig vagyonos és jómódú rétegeket, s viszont új magas jövedelmű rétegeket emelt fel, hanem megingatta a hagyományos alapokon nyugvó társadalom értékudatát, biztonságérzését.”⁶

A kiegyezés létrehozott követő nemzedék többsége már eleve kiábrándult, apatikusnak szemlélte a körötte folyó politikai-gazdasági iszapbirkózást, s hátat fordított a nagypolitika és a pénzvilág feladatainak. Csak néhányan akadtak, akik a materiális világ elől menekülve a művészetek világában vagy nemzetmentőnek vélt expedícióban keresték a megnyugtató és a világmegváltást. A kilátástalanság és a mindennapi életből való kivonulás bizonyítására, elvi indoklására – a korszak íróihoz hasonlóan – filozófiai megerősítést kerestek, újra felfedezték és némiképp modernizálták Schopenhauer és Darwin elméletét, elmélyedtek azokban a tanokban, amelyek a pozitívizmus második, újantánus hullámának tudósai és a naturalizmus elkötelezettjei, valamint a miszticizmus felé hajló gondolkodók hirdettek. Valami olyan kifejezési lehetőséget igyekeztek keresni, amelyben kritikai kifogásaik éppúgy elmondhatók voltak, mint legbensőbb gondoljaik, kiábrándultságuk, kételyeik és lelki bajaik.

A modern értelemben vett irodalmi-művészeti életet is a kiegyezés körüli és az azt követő három-négy évtized teremtette meg. Ekkortól mondható, hogy az irodalom és a művészet már nemcsak néhány kiváltságzott ember ügye. Ebben a korszakban alakult ki, vagy kezdett újra működni a magyar irodalom és -művészet intézményrendszere, és ekkor szerződött köré a hozzá kapcsolódó üzletelhálózati; irodalmi-művészeti társulások és díjak létesültek, kávéházi művészársaságok szerveződtek, művészeti és irodalmi szerkesztőségek, lapok születtek. Az intézményesülési folyamat és a piactermelési szisztéma kialakulása tehát egyaránt kikényszerítette, hogy az irodalomra és a művészetekre szükséges összegek forrásait megjeljék és lecsapolják.

A kultuszértékeinek a dualizmus első évtizedeiben már volt oktatáspolitikai, de még nem létezett alaposan kidolgozott, nagyobb ívű kultúrpolitikai koncepciója. Eötvös József (1867–1871), Pauler Tivadar (1871–1872), majd Trefort Ágoston (1872–1888), a dualista korszak első vallás- és közoktatásiügyi minisztereinek munkássága alatt – indokoltan – a kultuszterce tevékenységi területe mindenekelőtt a népoktatás és a népművelés ügye volt – és

maradt még sokáig. A tárcs költségvetésének több mint kétharmadát fordították szigorúan a nevelési feladataira. A mai értelemben vett koncepciózus kultúrpolitikai gondolkodásról tanúskodó, a kultúra, az irodalom és a művészetek előre elgondolt támogatására, ösztönzésére és díjazására, művészeti és irodalmi kiadvány-támogatására szolgáló, kiérlelt kultusköltségvetési tervezetek csak az első világháború környékén, majd főként a két világháború közötti időkben születtek.

Késztelen, hogy az állami költségvetésből az 1870-es évektől már csurran-cseppent némi pénz a művészetek támogatására, de hosszú évekig – az állami büdzsé részarányaihoz viszonyítva – ez meglehetősen alacsony összeget tett ki. Mindazonáltal Eötvös József már 1869-ben az 1870-es költségvetés tervezésekor kijelentette: „Művészeti viszonyaink sajátságos volta s a hazai közönség nagyon is szerény részvéte még sokáig mellőzhetetlenné teszik, hogy a képzőművészek megrendelések, állami ösztöndíjak, s elagott művészeknek adandó segélyek által istápolttassanak; az eddigi javadalom pedig e célra annál kevésbé lenne 1870-re elég, mert idején láttam, hogy hazánk történelmének legjelesb mozzanatai hazai művészek által festendő nagyszabású képek által megörökíttessenek; mi tetemes pályázati s díjazási költséget igénylend ugyan, de egyúttal a nemzeti öntudat nevelésére s az utókor fiainak őseikhez méltó tettekre buzdítására hathatós tényezőül szolgálend.”⁷⁷

A tárcs 1873-ig meghatározott tematikájú történeti képpályázatokat írt ki, 1873-tól pedig a „minisztérium maga rendelte meg közvetlenül a megfelelőnek látszó történeti képeket a festők műtermében.”⁷⁸ Emellett minisztériumi képvisárlásokkal igyekezett támogatni a szépművészeteket, ezen felül 1877-től évente 5000 forintot szántak magyar s külföldi modern művek beszerzésére a Képzőművészeti Társulat kiállításain, valamint a hetvenes évek végétől – egyházművészeti pályázat keretében – egyházfestészeti alkotásokra és középületek díszítésre is különítettek el pénzüsszeget.

Irodalmi célokra, írói támogatásra azonban messze nem jutott még ennyi sem a közpénzekből. (Az efféle célokra szánt összegek amúgy a Magyar Tudományos Akadémiához kerültek, s elosztásuk kérdése annak szűk vezetői körében dőlt el, s rendszerint az addigra már megcsontosodott, akadémiaként vált irodalom képviselői részesültek belőle.) 1896-ig, az ezredéves kiállításig mindössze néhány, kivételesnek számító irodalomszponzori akcióról tudunk, melyet az állami költségvetésből finanszíroztak.

Nem lehet azonban véletlennek tekinteni, hogy mind az irodalom, mind a szépművészetek képviselőinek panaszszava és pénzt, támogatást kérő, sőt nemegyszer követelő hangja éppen az 1870-es évek végétől, az 1880-as évektől erősödött föl. Köztudott ugyanis, hogy a kiegyezést követő változások nyomán pontosan ez volt az az időszak, amikor óriási tusakodás indult meg az egyházpolitikai és a kultúrpolitikai erők között – az egyházi autonómia kérdésével szoros összefüggésben – a világi és az egyházi alapok pénzének felügyeletéről, a késhegyig menő viták miatt évekig fel nem használt, illetve alig ellenőrzött, lassan szétszorgó, nehezen megbecsülhető nagyságú pénzüsszeg pedig a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumba került – és bizony jó sokan álltak érte sorba.

1873-tól a gyorsan igazi fővárossá növekvő Budapest városi önkormányzata is megfogalmazta a műpártolás szükségességének gondolatát, de csak 1880-ban fogadta el a közgyűlés az erről szóló határozatot. „E célra az éves költségvetés keretében négyezer koronát szavaztak meg, a várható feladatokhoz viszonyítva igen kis összeget. [...] A gondolat kiteljesítésére, a nagyvároshoz méltó művészpártolás széles körű programjának megvalósítására csak a századelőn kerülhetett sor.”⁷⁹

Az állami és a fővárosi felügyeletű, művészetekre fordítható pénzek mellett természetesen léteztek olyan egyének és személyek – főleg híres *magángyűjtemények* tulajdonosai –, akik nemegyszer mecénási-szponzori szerepet is vállaltak.⁸⁰ Ezek a pénzek persze segíthettek egyes művészeknek, esetleg előre lendíthettek valamely művészeti ágazatot, de nyilvánvaló, hogy a piacradszerbe való betagozódáshoz sem az állami felügyeletű akciók, sem az egyéni mecenatúra-rendszer nem vihette sokkal közelebb a szépművészeteket, már csak mennyiségi szempontból sem, hiszen ezek az összegek csak töredékét fedezhették a szükségesnek, valamint az ezekből a pénzforrásokból megvásárolt alkotások száma is meglehetősen korlátozott lehetett. Az irodalom tekintetében egyébként ebben az időszakban jóformán egyáltalán nem beszélhetünk személyekhez kötött mecénási tevékenységről. Tetszik, nem tetszik, de a művészeknek és az íróknak szembe kellett néznie azzal a kényszerű változással, hogy az általuk létrehozott műalkotás eladandó piaci ciki is lett egyben, s ez még akkor is így volt, ha nyomban – mintegy erre való válaszul, védekezésül – kialakult az írók és a művészek arisztokratikus zseni- és művésztulusza, amelynek szinte azonnal megtalálták a filozófiai-esztétikai alapját, megerősítését is. Hiába volt azonban minden, a többségnek mégiscsak abból kellett megélniük, ami a megszületett műveik eladásából befolyt. Csak a nagyon biztos anyagi alapon állók engedhették meg maguknak, hogy kizárólag az

1. Feszty Árpád festő lovagjelmezben az eperkeserti mulatságon (Magyar Szalon, 17. köt. 1892. 372.)

esztétikai megmértetésnek, az ekkoriban kialakuló és önállósló, műértő művészetkritikának kínálják fel műveiket.

A piaci viszonyok felé utat kereső társasági, csoportos művészelpártolás, illetve ugyanez a másik oldalról: a művészek nagyobb mérvű műalkotás- és műtárgykezelése az így támadt űrben kellett, hogy megtalálja hivatását és szerepét. A járatan ösvényen – kiszolgáltatottabb, elhagyatottabb és kilátástalanabb helyzete, illetve a magyar nyelvtől való elszakíthatatlansága miatt – a magyar irodalom tette meg az első lépéseket. És így a piaci gazdaságban – a művészeti ágazatok között – elsőként iparkodott megszűni a pecsenyéjét.

„Kothurnusz”

Az 1849 után elszegényedő közép- és kisbirtokos nemesség köréből kikerült nagyszámú írástudó az arisztokrata mecenatúra-rendszer szinte teljes megszűnését követően megpróbálta kiaknázni az állami mecenatúra adta szűk lehetőségeket: a hatalmi elitbe bejutott ismerőseik, egykori bajtársaik révén próbált hozzájutni anyagi támogatáshoz, de gondjaikra

ez messze nem nyújthatott gyógyírt. Ezért egyre inkább rászorultak, hogy kiismerjék, bejárják a könyv, sajtó és művészeti piac üzleti labirintusát. A magyar írók mind szorítóbb anyagi kiszolgáltatottságának kérdése – jöhlhet már az 1870-es évek derekán is többször esett szó róla – az 1880-as évtized elején kirobbant hírlapi *ponyvaszita* nyomán került a nyilvánosság elé.¹¹

A vita nyitányául a korszak írói közül legalább egy KOTURNUSNYIRA kiemelkedő Jókai Mór jelképes című és időzítésű írása szolgált, melyet saját lapja, a *Hon* közölt 1880 húsvétján. „Minden tevékenységnek megvan hazánkban a maga intézménye: a szónoknak az országház, a hivatalnoki ambícióknak a miniszteri paloták, a kereskedőknek a börzék. [...] a magyar színművészetnek már van három temploma, a negyedik, a dalművészet bazilikája [ti. az Opera – Cs. T.] már nagyban épül, [...] van színészakadémia, van palotája a képzőművészeknek és a hírlapíróknak. [...] s mindezekről gondoskodik törvényhozás, társulatok, városi hatóság, egyesek és nagy közönség; még a kormány is. [...] Feléled, életre

támad, erősödik a nemzeti erő a művelődés minden ágában – gyors emelkedésnek indul minden. Hasztalan minden lamentáció! Terheink nagyok, panaszunk sok; de azért minden új életre van ébresztve mi nálunk, s aki él, az megél... Csak mi mulunk el lassan, de észrevehetőleg: jámbor magyar regényírók. Csak ránk nézve magasság a múlt, és mélység a jelen”¹² – így indul Jókai bombasztikus megfogalmazású panaszarádát. Ezt követően pontokba szedve sorolta a magyar szépirodalmat emésztő bajokat. Mivel meg kell élni, a regényírók inkább naponta fizetett hírlapi vezércikkeket, politikai pamfleteket írnak, esetleg – ha a külföldi fordítók mellett marad még hely – a feneketlen gyomru tárcarovatok számára gyártanak írásokat. Igaz, teszi hozzá Jókai, a regényeket, ha egyáltalán megíródnának, amúgy sem venné meg egyetlen kiadó sem. „Hát aztán hogyan kívánhatja valaki a kiadótól, hogy még honoráriumot is fizessen az eredeti regényíróknak, mikor a leghíresebb angol és francia írók műveit elkaparinthatja ingyen? S aztán az olvasó közönségtől, hogy mikor Quida, Daudet Alfonz, Zola regényeit fele áron megkaphatja, akkor dupla árt adjon a magyar írók műveit.”¹³

Az idegen nyelvből fordított korabeli bestsellerek s még nagyobb számban kiadott zugkiadványok lelket mészelyező hatásának vérbő szemléltetése után Jókai a magyar írók megmentésének egyedüli kézenfekvő megoldásaként a következőt ajánlotta: „Legelső módszerre ennek az írói tulajdonjogról szóló törvényjavaslat; mely a fordítási jogot is a szerző engedélyéhez fogja kötni. Majd ha a külföldi regényírók munkáit nem lehet ingyen elvenni akárkinek, hanem meg kell velük egyezni (s azok az urak nem olcsók) akkor ez a tömördek hírlapkiadó kénytelen lesz mosolygós arcot csinálni arra, aki titokban magyar regényírársra vesztegeti idejét. Vagyunk még elegen: csakhogy elvagyunk rejtőzve.”¹⁴

Jókai cikke valójában a piaci viszonyok közötti, modern értelemben vett művészetlet gondjaira, a szerző és a közönség, valamint a szerző és a közöttük közvetítő kiadó alkuszügyeinek problémáira világított rá, és nagyon erősen összekapcsolódott a tömegtermelésre szánt művészeti alkotások ügyével, hiszen nagyobb számú körnek és tartósan csak ez a terület nyújthatott megélhetést. „Kérdő szavai” óriási vihart kavartak. Azzal, hogy összeálította a magyar írók – általánosabban pedig a magyar művészek – sérelmeinek kivonatolt listáját, és mindezt ő, az ünnepeit írófejedelem tette, elegendő volt ahhoz, hogy több esztendőnél tovább tartó vita induljon a kérdésben. Pedig Jókai csak azt deklarálta, ami szintén benne volt a levegőben. A *Néptanítók Lapjának* – a kultuszminisztérium saját orgánuma-

2. Jókai Feszty Árpáddal és nevével, Jókai Rózával Feszty műtermében (Vasárnapi Újság, 1894. január 7. 4.)

nak – cikkeiben e részérdeksek már korábban éppúgy fölmerültek, mint ahogy egy akkor még kevéssé ismert, szegedi újságíró, Mikszáth Kálmán írásaiban is.¹⁵

Közvetlenül arról volt tehát szó, hogy a művész és a kiadó közötti alkuszüggyben minden feltételt a kiadót segítette és védte, közvetve viszont arról, hogy megteremthető-e egy olyan üzleti rendszer, amelyben a magyar írás-, zeneművek és műalkotások képesek megtalálni a fizetőképes vevőkerületet. Ebben az időben ugyanis gyakorlatilag semmiféle intézményesített szerzői jog nem érvényesült Magyarországon, hiszen a jogi rendezés több évtizedes próbálkozásai rendre eredménytelenül zárultak. A szerzői jog szabályozásának ügye ugyan már a század harmincas éveitől többször előkerült, 1867 óta pedig úgyszólván napi problémaként merült föl, ám annak 1884-es törvénybe foglalásáig semmi igazán érdemleges nem történt ezen a területen. A gyakorlat az volt (s itt csak a most a dolog szempontjából fontos jellemzőket emelem csak ki), hogy a kiadó – egy régi császári pátens értelmében – a Habsburg Birodalom területén kívüli külföldi művek magyar kiadása után nem volt köteles semmilyen jogdíjat fizetni. Élő magyar szerzővel azonban meg kellett állapodnia, de a kiadó valójában olyan feltételeket szabhatott, amilyeneket akart. Így könnyen az a helyzet állhatott elő, hogy a kiadók a költségkímélőbb megoldásokhoz folyamodtak,¹⁶ a jogdíj nélküli kiadható, „idegen nyelvből fordított korabeli bestsellereket és zugkiadványokat” részesítették előnyben, s messze elkerülték az élő magyar írók műveinek kiadását.

Jókai stratégiai jelentőségű cikke egyébként annak az áldatlan állapotnak a beismerése is, hogy a magyar írók – pénz és a megváltozott irodalmi élet következtében elengedhetlenné váló üzleti ügyesség hiányában – kiszorultak-kiszorulnak a magyar regényforgalomból a művészetkedvelő közlekményt, mely irányból lehetne, s lehet-e egyáltalán a magyar művekkel az *üzletileg sikeres vállalkozásokba* betörni.

Jókai 1880-as húsvéti cikkéhez – a többi korabeli laphoz hasonlóan – az *Egyetértés* névtelen tárcírója azonnali sietett kommentárokat fűzni, amelyek között elsőnek említette meg: „Jóhis festő vagy muzsikás a hazai mostoha viszonyokat kikerülve, külföldre mehet érvényesülni: a magyar író nem él meg az idegen levegőben, bár tudja, hogy kiadót alig remélhet.”¹⁷ Hogy a több évig folyó, kisebb könyvtárnyi vitaanyagból éppen ezt emeltem ki, korántsem véletlen. Az *Egyetértés* tárcírója pontosan érzekelte, értette és érzékeltette, hogy az irodalom, a képzőművészet és a zene – legalábbis ebből a szempontból – mennyire hasonló problémákkal küzd, de azt is, hogy – a magyar nyelvhez való kötöttsége miatt – az irodalom van a leginkább bezárva az országhatárok közé. Így aztán a képzőművészet és a zene magyar mestereinek jóval kevésbé volt muszáj és volt szükségesszerű részt venni a hazai tömegtermelési szisztéma helykiszorító tusakodásában és – relatív – tágabb lehetőségek nyíltak előttük, nagyobb térben kereshették az érvényesülési és megélhetési lehetőségeket.

Az elkövetkező néhány év az „irodalomszervező” Jókai számára a nagy vállalkozások kora. Hosszú éveken át ki nem fogott az öleletekből. Számos próbálkozásának terve¹⁸ – nem egy kapta a „nemzetmentő” címkét – született és halt meg rövid időn belül. Volt olyan, amelyben azt ízelgette, alkalmas-e, elég erős-e a magyar irodalmi élet, a magyar íróirtársadalom önről, önszerveződéssel pénzhez jutni céljai eléréséhez. Volt, amelyben kiadókat, üzletembereket, arisztokrata hölgyolvassók udvarolt körbe, hajlandó-e a gyökeresen megváltozott, a gazdasági helyzetnek és az üzletnek egyre inkább kiszolgáltatott irodalmi élet bajain segíteni, azaz elégséges mennyiségű mecénási, szponzorálási támogatást biztosítani. Volt, amelyben szépirodalom-pártoló társulat tervét vetette föl, volt, amikor a terjesztési anomáliákat akarta megreformálni, volt, hogy pályázati rendszert vagy saját írói kiadó fundálásának ötletét változtatta föl. Kísérletezett egyéni módszerekkel, társaságokkal, szalonokkal, szervezetekkel és pénzemberekkel szövetkezve, de nem sikerült megnyugtató megoldást találnia.

Az egyetlen, rövid életű vállalkozás, a *Jó könyvek a magyar nép számára* című, népnevelő ponyvasorozat, mely megvalósult s bizonyos szempontból sikerre jutott, végül is ugyancsak az állami pénznek megcsapolásából jött létre. Ez az államilag szubvencionált, közvetlenül Trefort Ágoston kultuszminiszter közbenjárására fizetett ponyvasorozat – mely az igazi ponyva lélekmetéyző hatását akarta volna mérsékelni – bár célját nem érte el, valójában azért volt igazán izgalmas, mert a Jókai nevét zászlajára tűző kiadványosorozat a kornak azon íróit, költőit és festőit terelte össze, akiket egyébként (legalábbis ekkor még) az akadémikus irodalom nem fogadott be. A füzeteket – többek között – maga Jókai, Vajda János, Mikszáth Kálmán, Reviczky Gyula, P. Szathmáry Károly, Rudnyánszky Gyula írta, illusztráló metszeteinek rajzolóit között pedig ott találjuk Feszy Árpádot és Mednyánszky Lászlót.¹⁹

3. Gr. Csáky Albin irodalmi szalonjában Jókai Mór, Justh Zsigmond és Mikszáth Kálmán (Magyar Salon, 16. köt. 1892. 455.)

Jókai – nagyrészt illuzórikus és dagályos – tervei rendre kudarcot vallottak, de mégsem voltak hiábavalók. Leginkább azért, mert az 1880-as években végig napirenden tartotta a merettebb és legelismerettebb emberek volt – próbálkozásai nyomán az arisztokrata szalonok kérdéseivel, s jó esetben, el is gondolkod(hat)tak felőle. És így – példája nyomán – magukban fogalmazhatták meg és artikulálhatták elképzeléseiket és terveiket.

„Tulók”

1890. szeptember 25-én egy igazán tenni akaró ember, Justh Zsigmond arról tudósított barátját, Apáthy Istvánt, akir ebben az évben neveztek ki a kolozsvári egyetem állam- és összehasonlító bonctan tanárává, hogy október 1-jén Pestre érkezik, és Jókaiékhoz száll a Svábhelyre, ahol 3-4 napot időzik, mielőtt Velencébe megy. „Telefonirozz fel Jókaiékhoz, mindenesetre mindennap 4 után ott leszek náluk fenn” – írta.²¹ Meglehetősen áruklodó, hogy az amúgy fél életét szállodában töltő Justh budapesti tartózkodásakor – mindennapos vendégként – ott is szállt, s levelei alapján ez máskor is, sőt jó néhányszor előfordult.²²

Justhot ugyan Jókaihoz is baráti szálak fűzték, de szalonjához Feszty Árpádon, fiatalkori barátján,²³ (2. kép) Jókai későbbi vején keresztül vezetett az út. Jókai, és így Fesztyék szalonjában pedig állt egy asztal. Egy fehér asztal. „Ritka fehér asztal látott még Magyarországon ilyen illusztris társaságot” – írta 1895. február 19-én, a Jókai 70. születésnapjára rendezett „gyászvacsora” lefestésekor Mikszáth Kálmán. „A nagy költő íróbarátain kívül ott voltak a legnagyobb élő államférfiaink is, Tisza Kálmán, Szilágyi Dezső, Csáky Albin gróf. Ott volt a mostani miniszterelnök, báró Bánffy Dezső és a kultuszminiszter Wallacsis Gyula. Jókai rendes ebédője kicsiny lett volna a társaságnak, tehát a földszintre költöztek le a vacsorához, a Feszty e célra feldíszített híres műtermébe, ahol a »Magyarok bejövetele« készült. [...] Természetesen még egy csomó köszöntő volt, mind Jókaira, csupán Mikszáth Kálmán éltette a jelen lévő államférfiakat, azon a címen, hogy ami szépeket Jókai megállmodott Magyarországnak, azt ők segítettek valósággá tenni.”²⁴ (3. kép)

Hogy Mikszáth valójában mennyire gondolhatta komolyan a jól sikerült bókot, nem tudni, de Justh Zsigmondot – ha még élt volna – bizonyos, hogy mélyen elgondolkodtatta volna a dolog. Többüket ismerte még gyerekkorából, később pedig a főúri szalonokból, ahol maga is felnőt és otthonosan mozgott. Csáky Albin gróft, az 1888–94 közötti időszak vallás- és közoktatásügyi miniszterét egyenesen atyai jó barátként, hiszen fia, Csáky István „az én egyik kedvencem szintén – ahogy Justh 1889-es naplójában fogalmazott. – Összetett fia, beteg lélek beteg testben, illetőleg inkább öreg lélek öreg testben. Az a típus, amelyet csakis a mi korhadt felvidéki nemzetiségeink produkálhatnak, amelynek családfái a »legistábbak« (!!!) a világon. Generációk és generációk tapasztalatsága, a generációk átöröklött nyugalomvágya. [...] Pessimizmus, anélkül, hogy ismerné másképp, mint az öröklött kategóriákon keresztül az életet. ... Fél mindenkitől, gyanakszik, engem azt hiszem szeret, tán mert homogénnek érez. Különben csak gondolkodó, nem művész, csak úgy, mint édes atya.”²⁵

Justh Zsigmond a Jókai–Feszty-szalonban tényleg átéltette a homogenitás valamiféle érzését. Mindenekelőtt egy fiatalkori általanos megvalósulását: az 1889-ben fundált *Műbarátok Körének* megszületését, amelynek létrejöttét a szalon tagjai ott segítették, ahol csak módjukban állt.²⁶ A társulat ötletét többen is a magukénak érezték,²⁷ hosszú előkészítés utáni megindításáról pedig már-már legendás történetek születtek.²⁸ De bárhog volt is, a társulat szellemi atyjának mégis Justh Zsigmondot tekinthetjük. Nem pusztán azért, mert Justh már 1886. szeptember 17-én ezt írta birtokáról, Szentotmányról barátjának, Nemeskéri Kiss Margitnak: „Pest kétségbeeset, bár csak már egyszer kifejlődne nagyvárossá, ez az átmeneti korszak kiálthatatlan. A társaság jórésze elvan önmagával és rövidlátókörével telve; az írónak nincs modoruk, Unmenschek (egy pár, igen kevés kivétellel), a politikusok phraseurók. [...] Ha nem leszek katona (a mi pedig nagy kérdés) e télen Pesten maradok, s lebegni fogok a társaság és az írói körök között mint Mahomet koporsója. Bár Batthyány Gézával az a tervünk hogy megcsináljuk az irodalmi salon-t, össze igyekezve hozni a nálunk még olyan igen ellentétes »mondain« és »letté« köröket. Persze ez kezdetben csakis az úri társaságban lesz lehetséges; később ha daimánk úgy akarják, s elég erősnek érzik magukat erre, tán sikerülend tovább menni. Persze mindez még csak terv, és ma még alig tudja pár ember; nem kell tehát arra kérnem, hogy ezt még családjában se mondja el.”²⁹ S még csak nem is azért, mert 1889-es naplójában Zichy Irmát jellemezve azt írta, hogy: „a nyár jórészt Londonban tölti, ismeri majd az egész an-

4. Strobl Alajos:
Justh Zsigmond portréja,
1890 (MNG ltsz. 5858)

gol társaságot, jól van több híres angol íróval. [...] Az ő és Dessewffy Pálma kedvező szociális hatása tette lehetővé hogy az idén valamiféle formában létre jöjjön ez a plánum, hogy az az eszme, amely már a debating society, alapításánál megszületett az agyamban, most testté válhassék.”³¹

De az igazi válaszhoz mégiscsak erről, a debating society felől vezet az út. Az angol mintájú, nem egész négy éven át működő vitakört Justh és társai még 1883-ban indították meg. Az alakuló gyűlést november 9-én tartották. A fennmaradt jegyzőkönyvek³² szerint nyilvánvaló, hogy a figyelemfelhívó, a társaságot összetartó TULKÖT Justh Zsigmond fújta meg.

A fiatal Justh Zsigmond óriási feladatra készült, s ennek megfelelően gondolta ki ennek az arisztokrata csoportnak a stratégiáját. A társaságba kizárólag belső tagok ajánlásával lehetett bekerülni, s csakis származási alapon, a legfelsőbb körök családjainak gyerekeiből. Az alap gondolat szerint itt az elit csoport tagjai elitképzést kaptak volna; az élet, a tudományok és a művészetek minden területéről: a hitelintézetek keletkezéséről a készülő új büntető-törvénykönyv minősítésén át annak a megbeszéléséig, hogy milyen hatása volt hazánkra a francia forradalomnak. Olvasni, gondolkodni, politikai véleményt formálni, vitatkozni igyekezett tanítani. Ahogy Halász Gábor megfogalmazta: a nemzetnevelő célzatú önképzőkör elgondolása valójában egy művelt, a korszellemet megértő és tekintélye súlyával szolgáló, haladónak konzervatív arisztokrácia megteremtéséről szólt.³³ (4. hép)

Justh részéről legalábbis mindenképp. A jegyzőkönyvek egyértelműen mutatják, hogy az igazi elméleti vezér – Szápáry László mellett – Justh lehetett.³⁴ 1884 áprilisának közepétől – nagyon árulkodóan – az egymást követő három ülésen³⁵ egy hónapon keresztül magához ragadva a szót *Le Play Reforme sociale en France* című munkájából olvasott föl. *Le Play* az újkonzervativizmus keresztény szocialista irányzatának egyik központi figurája volt. Az 1873-as gazdasági világválság társadalmi hatásai a konzervativizmus új irányzatát hívják életre – állapította meg Szabó Miklós. – [...] A munkásmozgalom megjelenése a politikai arénában a konzervatív reagálás két alternatíváját alakította ki. A konzervatív áramlatok egyrészt vállalhatták az új forradalmi mozgalommal szemben a kizsákmányoló rétegek ellenreakciója politikai megszervezésének szerepét, s ezzel az addig ellenséges burzsoázia szövetségesevé válhattak, vagy másrészt a még gyengének vélt szocialista munkásmozgalomban szövetségest remélhettek az eddigi ellenség, a polgári liberalizmussal szemben. [...] A probléma, amelyre az újkonzervativizmus a liberalizmussal szemben a kizsákmányoló rend talaján álló megoldási alternatívát ígért, a *szociális probléma* volt. [...] Míg a szocialista teória az egyén társas helyzetét a társadalmi munkamegosztás makrostruktúrájába való beilleszkedése szempontjából közelítette meg, a konzervatív elmélet, mindenekelőtt a sokban konzervatív ihletésű francia szociológia (Durkheim, Tarde, s mellettük a konzervatív elmélet és politika kidolgozásában nagy szerepet játszott *Le Play* az egyén társadalomba illeszkedésének mikrostruktúráját, a kisebb társas alakzatokat összetartó konvencionális társas kötelékek szerkezetét tárta fel, ezzel új értelmezést adva a konzervatív ideológiában kulcsfontosságú *tradíció* jelenségének. Amíg a szocializmus az osztályellentét problémáit tárta fel, a konzervativizmus a társadalmi kohézió problematikája felé fordult s ideológus értelemt adott a társadalmi csoportokon belüli *szolidaritás* fogalmának.”³⁶

Bármennyire furcsának tűnhet is, de a jóval később megszűlő Műbarátok Körének története valójában valahol itt kezdődött. A húsz év körüli, majd a jó öt-hat évvel ezután, akkor már súlyosan tüdőbeteg Justh Zsigmond tehát ehhez a világmegváltó, nemzetmentő vállalkozáshoz keresett társakat.

Az ebben az értelemben vett *társkeresés* Justh központi gondolata volt – és maradt egész életében. Bár a korabeli magyar arisztokrácia (valamint a szakirodalom) nagy része gyérsebb magyarzatokkal is beérte, és nemzetmentő gondolatait a francia és (jóval kevésbé) a magyar szalonéletben fölcispegetett öletmorzsák maníros gyűjtögetőjének tartotta, ebből az egyetlen felvázolt példából is sejthető, hogy Justh Zsigmond kezdetben – Széchenyi nyomán – mennyire elhivatottan és nagy komolysággal készült az ország vezetésében való részvételre.³⁷

A világ- és nemzetmegváltó terveket korántsem biztos, hogy sikerült volna beteljesítenie, ha hosszabb és egészségesebb életet mért volna neki a sors, de végül is egy nagyon is evilági dolog hiúsította meg: tüdőbetegsége. Ahogyan romlott fizikai állapota, úgy tűnt mind fontosabbnak megtalálni a közös célokat (akár az ő halála után is) megvalósítási képes társakat és barátokat, valamint éppúgy kezdett redukálódni-felosztódni világ-átalakító programja is. Ahogyan betegsége miatt mind több időt kellett távol töltenie hazájától, úgy látszott egyre lényegesebbnek a baráti, a kisközösségi társaságok eszméje, amelyek segítségével – szigorú munkamegosztással – mégis közeledni lehetett az általa egyedül helyesnek ítélt társadalomreformáló célokhoz.

5. Gr. Csáky Albinné
(A Hét, 1, 1890, 1. címlap)

Szövevényes és egymással is kapcsolatot tartó, baráti kapcsolatrendszerében mindenkinek megvolt a – legalábbis Justh szerint ideálisnak elgondolt – helye. A rendszerszerűség nem nélkülözött ugyan némi művészetet: a romantikus irodalmi toposzokra játszott rá, s mintha felhasználta volna a *Faust* pénz-hatalom-művészet, vagy még inkább Vörösmarty *Csongor és Tündéjének* tudós-kalmár-lejedelem hármasának felosztását.

A tudós – Czöbel István

Czöbel Istvánt, Mednyánszky László sógorát, a birtokán elzárkózó, külön filozófust⁸ Justh meglehetősen későn ismerte meg, de nyomban nagyon közeli barátságot kötöttek. Mint 1889. október 8-án (tehát pontosan a Műbarátok Köre alakulásának idején – a jelentkezői ívekét 1889. november 1-jéig kellett gróf Csáky Albinnének visszaküldeni) Verebelyről írta neki lelkendezve: „Tudom hogy nagyon jól megfogjuk érteni egymást, ma, csak úgy mint holnap s mint mindig. Végtelenül örülök hogy utaink összefutottak.”⁹

Valóban, Czöbel ugyanis egyrészt megerősítette, másrészt megújította és árnyalta Justh – erősen Taine milieóelméletének rendszerébe simított – társadalomreformról szóló elképzeléseit. Czöbel a magyar újkonzervativizmus agrárius mozgalmának képviselője, s főleg Spencer tanait valló ideológusa. Az agráriusok azon morálfilozófiai alapon, mely idealizálta a feudális-patriarchális viszonyokat és „rehabilitáló szembeállításba” helyezte a „bekövetkezett polgári fejlődéssel”, azt vallották, hogy az arisztokráciának „hatékony gazdasági pressure group” kell formálódnia és a kormányzattól ki kell kényszerítenie az érdekeit szolgáló gazdaságpolitikai döntéseket. Az elmélet szerint – az organikus fejlődés tana alapján – „a nemesi, paraszti, kisiparos rétegek tönkretétele megbontotta a magyar társadalom organizmusát” és ezt az arisztokráciának kell orvosolnia. Hitték, hogy „az organizáció, a szervezett egységes fellépés semmivé teszi az »erősek« fölényét. Az eddigi »gyengének« bizonyult rétegek gazdasági érdekképviseleti organizációkba szervezve konkurenciaképessé válnak a versenyben. [...] A tradicionális és kispolgári rétegeket egységes érdekképviseleti fronttá kell szervezni.”¹⁰ Czöbel szavaival pedig: „Alakuljon meg valahára a magyar hazafiak ligája... Úr és polgár, honorácior és telkesgazda, szóval mindaz, aki nem részese, sem a nagy Panamának, sem a szocializmusnak, álljon össze. [...] Tegyük hát azt a szövetséget, amelyet komoly és előrelátó férfiak alapítottak, élő hatalommá, a társadalmi élet egy nagy gócpontjává. [...] Akkor fog az egy nagy nemzeti ligává átalakulni, amely imperatívus lép-het fel a zsaroló rendszer, a szociális bajok és a korrupció ellen.”¹¹

Justh Czöbeltől tehát egy végső, megerősítő, vagy még inkább: dinamizáló lökést kapott,¹² amely bámulatosan belesimult saját terveibe, ahogy 1889. október 8-án kelt levelében írta: „Úgy érzem, hogy te vagy a legközelebb világnézetre hozzám itthon. Egy forráson éltünk, egy érdeket, s egy irányba gravitálunk.”¹³ A művészetpártoló szervezet megindítása nyilvánvalóan kiválóan illeszkedett az újkonzervatív eszmerendszerbe, hiszen nem a politika, hanem a művészet territóriumán érvelt a tömegmozgalom szervezése mellett, azaz – szinte modern „piár-fogásként” – ismertette föl és demonstrálta az újkonzervativizmus által meghirdetett tömegpropaganda jelentőségét és megteremtését.

A kalmár – Feszty Árpád

Feszty Árpád, Justh közeli jó barátja mindig is értett a helyezkedéshez és csodálatra méltó érzéke volt az ütlethez és a szervezéshez. Márpedig a társulat fennmaradásához, sikeres működéséhez elengedhetetlenül szükséges volt minderle.

Hiszen ez a könnyűkezü festő, ez a jóképű, imádnivaló showman tényleg képes volt nagyobb tömegeket és pénzeket megmozdítani a művészet ürügyén. Ahogy barátai körük másai tagja, Pekár Gyula emlékezett rá: „mindenki bomlott a daliás piktor után s mikor Rózát elvette, faképnél hagyott Ariadnéja, a nagy tragika [Jászai Mari – Cs. T.], hónapokig sírőgörcsben bolyongott a budai hegyek közt s kísérője, a »Koldus báró«, az én nagy festő Mednyánszky barátom alig tudta őt végzetes terveitől visszatartani. Ily pleykák és legendák közepette rakott a győztes Róza boldog fészket imádott Árpádjának a Bajza utcában.”¹⁴ Feszty látványos, „meglepetést tartogató” akcióival valóban össze tudta terelni, barátokat, tan és gyűjteni „a főrangúakat és a polgárokat”, illetve a művészeket és a közönséget. Biztos lábon állt a való életben, így pompásan lehetett vele dolgozni, ha azokról a gyakorlati kérdésekről esett szó, amelyek szükségesnek mutatkoztak, hogy a mecenatúrarendszer átalakulása igazodjon a polgári viszonyokhoz és valamiképpen betagozódjon a piacosodási folyamatba, például a tömegteremtésben való részvétel esetében (ponyva- és folyóirat-illusztrációk, a kiszámított sikerre törekvő festményei, a társasági tagoknak ajándékozott, sokszorosított olajfestmény-másolatok stb.).

Hogy a Kör jelentőségét jóval felszínesebben, s nem súlyos, nemzetmentő célzatú stratégia részeként értelmezte, az egészen bizonyos: „Csáky né szépen gondolkodik szépen ír – a szerint is akar cselekedni – s tea estélyeket akar adni a melyre az írótak, művészeket is meghívja. Kiváncsi vagyok, mi lesz belőle? nem hiszem hogy jól össze menjen a dolog –

először baj az hogy kevés olyan író és művész van akivel őszintén mondva, csak magam is szívesen lennék együtt – a mágánások pedig lefogják nézni azokat akik eljönnek az bizonyos, a vége az lesz hogy csak azok fognak elmenni akik a lenézést eltűrik. De azokban meg mi örömünk lesz? Az összekötő kapocs hiányzik. Node majd meglessük! Ha idén nem megy, talán majd fog menni a jövő télen ha már te is itt leszel. [...] No, egy kis burgoisismus egy gramm philistioizitás becsepegtetése a te véredbe – nem fog neked ártani.”⁶⁵ (5. kép)

Viszont – mint sejtették – kecsgetető üzleti vállalkozásának tartotta, s erre közös munkájuk során – mint jó gazda, amúgy a Kőr későbbi képzőművészeti részlegének vezetője – többször igyekezett Justhot is figyelmeztetni: „Annyi bajom van itt az Évkönyv szerkesztésével [...] e sok bajnak egyik legfőbb oka az hogy az irodalmi bizottság előadója nincs jelen – az pedig te vagy. Attól félek hogy nagy blamage lesz a vége az egésznek [...] okvetlen jöjj fel a dolgok megbeszélésére és elintézésére mert ha nem jössz fel egy pár napra én nem állok jól semmiért s attól tartok hogy itt a te távolléted folytán elparentálják az egészet és akkor a Műbarátok Kőrének kampecz!”⁶⁶

Emellett Fesztyt keresztül a politika, a hatalom felé is vezetett utak, s miután Justh legkedvesebb, a politikai pályára kiszemelt, arisztokrata származású gyermek- és ifjúkori pajtásai sorra haltak el egészen fiatalon, ez sem lehetett elhanyagolható. Mindenekelőtt jóval könnyebb volt így – a hosszadalmas próbálkozásokat követően – megnyerni az ügynek a költőfejedelmek Jókait, aki a Művészbarátok Kőrének alakulásakor is lelkesen fújta meg a TÚLKÖT, s vállalta a bemutatkozó cikk megfogalmazását, melyet a Magyar Pantheon címmel adott közre: „Magasabb körünkben egy fölöttébb öröndetes mozgalom indult meg, melynek célja a magyar irodalom és művészet számára azt a társadalmi jelentőséget megszerezni, amellyel más nemzetek író- és művészvilága saját hónapban meg van tisztelve. A magyar alkotó szellemek az utóbbi évtizedek alatt mind az irodalmi, mind a művészeti pályán oly elismerést vívtak ki, s a közönség részéről oly méltányos pártolásban részesülnek, hogy többé azoknak mesterségesen fenntartott ápolására nincs szükségük: s ahol kezdő tehetségeket gyámolítani kell, ott vannak már áldozathozatalra és kiképzésre hivatott szilárd alapon álló intézményeink, melyeknek e mozgalom megindítóit nem szándékoznak versenyt támasztani, hanem inkább ez intézetek célját társadalmi úton megközelíthetővé tenni. [...] A mi magasabb társadalmunkban van egy nagy betöltetlen űr: hiányzik belőle a költők és művészek helye: akik a világon mindenütt a szellem előkelőségei közé számítatnak.”⁶⁷

A művész – Mednyánszky László⁶⁸

Bár tudjuk, hogy Mednyánszky, Justh egyik legbensőbb barátja már hetvenes évektől dédelgetett olyan terveket, hogy egyesületet, szellemi kört alapít, ezek rendre nem sikerültek, hiszen alapvetően nem is sikerülhettek.⁶⁹ „Fő dolog a festés”⁷⁰ – jelentette ki már 1878-ban. És fő dolog volt önmaga, belső világa és érzései, művészetének mindennapi megélése, felfedezése és analízisa – tehetjük hozzá. Az elkülönülést, a mindennapokból való teljes kivonulást mindinkább vállaló Mednyánszky a „még be nem kalickázott vén csavargó” egyik legfélelmetesebb élményeként írja Pekár Gyulának: „Soká féltem, mert még gyermekkoromban észrevettem hogy a bekalickázott kanárimadarak haragusznak, amikor a szabadban röpkedő verebek az ablakon kopognak és velük szóba állnak.”⁷¹

Valóban, Mednyánszky tényleg megpróbált – a szó szoros értelmében – minél kevesebbet szóba állni a bekalickázottakkal. Mednyánszky – a közös szellemi és filozófiai társ – tehát a „kijelöltségnek”, a kiválasztottság-tudatnak az elkülönülést, a magány felé vezető útját példázta. A reális világ tudatos figyelembe nem vétele és elutasítása, csak kirándulás-jellegű meg-meglátogatása azonban – nyilvánvalóan – csakis az olyan habitusú és kizárólag a saját belső világában mozgó művészeknek nyújthatott megoldást és megnyugvást, mint Mednyánszky. És bár az egyre betegbebb fizikai és lelki állapotú Justh mindinkább átérezte és elfogadott látszott ezt – Mednyánszkyval ellentétben – ő végtelenül szenvedett tőle. Még akkor is, ha a magyarországi társaséletben ők ketten voltak „az egyik” és „a másik.” (6. kép)

Justh a legnagyobb igyekezettel vetette bele magát a választott és „magának fenntartott” művészeti ág, az irodalom belső és elzárt világába, amelyet ráadásul a „megemelt”, az igazi élet területének nevezett ki. De a mérhetetlen energiával felépítet, a Huysmans-tól jó ismerősétől tanult „visszajára fordított”⁷² és a való világtól művilég elemelt irodalom világában csak a magányt érezte. Mint panaszkodott is róla egy Kairóban kelt, dátum nélküli levelében: „Az ember mindig el van hagyva, de ilyen magányról mint amibe én jutottam erről fogalmam sem volt.” S ez nem véletlen. Justh nyughatatlan és beteg lényé élvezte ugyan az időszakonkénti – akár demonstratív – kivonulást, átmeneti kimenekülést a társaságból, a társadalomból, a világból, de csakis úgy, hogy megmaradjon annak lehetősége, hogy bármikor visszaláphessen oda, ha szükségét érzi. Gondolatai, eszmái – melyek főként osztályának, s számára egyenértékűen: nemzetének

6. Faragó József: Mednyánszky, a „Karikaturák a műcsarnoki kiállítás után” sorozatból (MNG Iksz. 1907-322/k)

megmaradásával fonódtak össze – a társkeresés során megtalált barátokkal való kapcsolatban alakultak, formálódtak. Az irodalmi műalkotások neki jóformán csak ezen eszméinek kifejtésére kelletek. Justh Zsigmond életében nemigen írt le olyan mondatot, amelyben az irodalmi műalkotás megformálásának és megformáltságának művészi-esztétikai, pláne technikai megoldásaira, problémáira kutatta volna a választ. És – paradox módon – az általa vallott irodalomértelmezés – még szerzői mivoltához sem feltétlen kötődött. Hiszen mintha ő maga kereste volna meg s nevelte volna ki két tanítványát, Doppelgängerét: elsősorban Pekár Gyulát, valamint Malonyay Dezsőt, kik legfőbb irodalmi műveik esetében nehezen tagadták, hogy Justh személyének és alapelveinek, „a hígult vér” eszméjének lenyomatát hordozzák.

Valódi, elementáris művészi tehetség híján Justhnak remekművek helyett be kellett érnie a remekművek pártolásával. Ő nem tudott tehát megelégedni – mint Mednyánszky – a „zsenimentés” eszméjével – muszáj volt a nemzetmentést (ha egyre redukáltabb formában is) vállalnia, ahogy a Kőr alakulásán tartott szónoklatában megfogalmazta: „Értetek meg: mi magyarok oly kevesen vagyunk, kell, hogy minden társadalmi kasztfalon át szilárdan összefogjunk! Dűljenek le a falak, legalább a szellem világában, a művészet és irodalom köztársaságában. És legyen e világ tiszta köztársaság, hová ki-kik nem egyébbel, pusztán az eszrit-jével fizeti meg a maga belépti díját. A kölcsönhatás nem fog elmaradni: a költő és művész meg fogja találni a maga hiányzó helyét a főrangú társaságban s viszont a magasabb körök finomult ízlése eszme is helyet kér majd az ország polgári társadalmában. Mi: a Műbarátok Köre e kölcsönhatás és közeledés közvetítőivé legyünk; legyünk igaz barátok a művészetek szeretetében s együttes erővel ápoljuk azt a nagy virágágyat, melyből ily kooperációval majd az egységes magyar nemzet szép virágai fognak kinőni!”⁷ (7. kép)

Sokan észrevették már, hogy Justh Zsigmond milyen hihetetlen érzékenységgel volt képes magába szívni és magáévá gyúrni a kor szellemi áramlatainak tanait. Nem volt eredeti filozófus elme – és sajnos nem volt eredeti nagy író sem. De az összegyűjtött, kölcsönzött gondolatleletekből kiérlett nemzetmentő programja és az a morális alapú felelősségérzet, amellyel mintegy fizikai létén túl is gondoskodni próbált az arisztokrácia vezette, polgárosodó új-Magyarországról – nem nevezhető másnak (és nem pusztán magyarországi viszonylatban), mint páratlanul zseniális, kultúrtörténeti kísérletnek, mely annyit mégiscsak elért, hogy műpártoló törekvéseiben szorosan összekapcsolta az irodalom, a zene és a képzőművészetek támogatásának ügyét.

Bármennyire furcsának tűnhet is, de a Műbarátok Köre végül is tulajdonképpen ennek a koncepciózus restaurációs kísérletnek a redukálódott és még apróbb eredményekre sem igen jutó próbálkozására maradt, amely azonban szellemi kigondolójának halála után is még hosszú évekig működött változó intenzitással, valódi műpártoló csapatként.⁸ A társulat tagjai pedig nyilvánvalóan egyre kevésbé gondoltak arra, hogy milyen indulatok indították útjára, egy olyan korban, amikor a magyar irodalmat és művészetet olyan óriásnak tartották, „ki a nehéz századok politikai küzdelmei közt a háborúk vértengerében gázol s durva újjakkal veri lantján a riadókat, vagy komor himnuszait a komor istenekhez; majd izmos vállain Atlaszként hordozza a magára hagyott nemzetiség ügyét, virrasztja a kilobbanni készülő hazafiság s a mélyen alvó honszeretet álmait; balzsamot önt a legsajgóbb sebekre, gyengéden bekötözi, gyógyítgatja azokat, – az irgalom, a béke, vigasztalás vele jönnek elcsügedt lelkünket új erőre hozni s midőn a nemzet – közönyből, kétségbeesésből – az elkorcsosodás lejtőjén rohanni kezd: mennydörgő hanggal állítja meg a lejtőn, hatalmas karokkal ragadja meg a végveszélybe rohanót s becsületre, kötelességre, munkára emlékeztetvén őt – megegyengeti előtte a politikai haladások nagy útját, melyen át aztán csakhamar feljutunk az iszapból, a sárból a renaissance Ararat-hegyére s itt végre büszkén érezzük, hogy élünk s más nemzeteknek is látniuk kell a tényt, hogy – *vagyunk!*”⁹

És így tagjai egyre inkább csak azt érezték, hogy *voltunk*¹⁰ – és egyre önfeledtebben látogatták a laticonyhás, koturnuszos, túlkös, jelmezes szórakozóestélyeket és dűldölték – talán az újjáéledt múlton merengve – a Fesztynék írt nóát:

„Ne tessenek elmenni, maradjanak
Itt, üssünk itt táborot, majd csak megférünk, majd csak élünk!”¹¹

JEGYZETEK

- 1 Az idézetek: Művészeti társaság az Eperkestben. Erdélyi Mór fényképész felvételeivel. *Magyar Szalon*, 17. 1892. 371–375.
- 2 Fónagy Zoltán: Társadalom. A mozgásba jött társadalom. *Magyar közélet*. 5. Az Osztrák–Magyar Monarchia. *Magyarország művelődéstörténete 1867–1918*. Főszerk. Szentpéteri József. Szerk. Hargitai György. Budapest, 2001. 103.

- 3 A Schulverein (iskolaegyesület) olyan egyesületek neve, amelyek iskolák és rokon intézmények felállítását, támogatását, ügy a nemzetiség és a közművelődés ápolását tűzték ki feladatuk. Az egyesület célját azt tüzte ki, hogy a német birodalom határain kívül lakó németek hovatartozásait megtartsa, és mindent megtegyen annak érdekében, hogy megmaradjanak németeknek, vagy éppen újra azokká lehessenek. A 80-as évek elejétől az erdélyi területen működő Schulverein-egyesületek hihetetlen vehemenciával támadták a magyar kormány nemzetiségpolitikáját. A hisztériusságot és egyes területeken a hecckampányt sem nélkülöző – főként Erdélyből irányított és tüzelt – mozgalom végül odáig ment, hogy Tiszának Bismarckkal kellett tárgyalnia az ügyről.
- 4 1883 nyarán perbe fogták a tiszaezslári zsidó hitközség tagjait, amikor húsvét előtti eltűnt egy fiatal cseléd-lány a faluból. A hosszan tartó perben a vád az volt, hogy a katolikus, szűz Sósútvé Esztert a hitközség hívűi áldozatul ajánlotta fel. A per óriási visszhangot kapott Európán-szerre. Valójában azonban sokkal többről volt szó: a nagyszámú galíciai zsidóbevándorlás következményeként a zsidóasszimiláció kérdése körüli indulatok forrásoként föl benne.
- 5 Fónagy (2. jegyzetben i. m.) 104.
- 6 Szabó Miklós: Új vonások a századfordulói magyar konzervatív politikai gondolkodásban. *Századok*, 108. 1974. 3–65. (különösen a 3., 9.)
- 7 A vallás- és közoktatásügyi miniszternek előterjesztése az 1870. évre szóló költségvetési előirányzat tárgyában. In: Eötvös József: *Kultúra és nevelés. Összegyűjtötte, szerk., az előszót és a jegyzeteket írta Mezei Márta*. Budapest, 1976. 204–205.
- 8 Aranyérnek. *Estiújszoriak. Művészskultus: és műpártolás Magyarországon a 19. században*. [kat.] Magyar Nemzeti Galéria. Szerk. Nagy Ildikó. Budapest, 1995. A katalógus elsősorban a Sinkó Katalin és Szabó László által írt bevezetőjére és összefoglaló fejezeteire támaszkodtam, valamint Sinkó Katalin: *A művészi síker anatómiája* című kiváló tanulmányára. (15–47.)
- 9 Erdei Gyöngyi: *Műpártoló Budapest 1873–1933*. Budapest, 2003. 5.
- 10 Összefoglalását adta Sinkó Katalin: A magyar műgyűjtés 1850 után – a magángyűjteményi kiállítások tükrében című, elsőrangú tanulmányában. In: *Válogatás magyar magángyűjteményekből*. [kat.] Magyar Nemzeti Galéria. Szerk. Szabó László, Szinyei Mária Anna. Budapest, 1981. 11–29.
- 11 A ponyvavita több évi húzódo anyaga több száz korabeli újságdolalt tesz ki. A témához egyébként többször hozzászólt még az emigrációban élő „nemzeti emlékeztünk”: Kossuth Lajos is.
- 12 Jókai Mór: Hát mi feltámadunk-e még? Kérdő szó, Jókai Mórtól. *A Hon*, 1880. március 28. (reggeli kiadás) 1. Uo.
- 13 Uo.
- 15 Mikszáth Kálmán: Az írói tulajdonról. *Mikszáth Kálmán összes művei*, 52. Cikkek és karcolatok, 2.: 1874–1875. Budapest, 1964. 21–49.; Uő: Az írói tulajdonjogról. *Nőgrádi Lapok*, 1874. november 1. – december 27. 44–52. Uő: A vidéki újságoknak. *Mikszáth Kálmán összes művei*, 67. Cikkek és karcolatok, 17. 1882–1883. Budapest, 1969. 86–87. – További kutatásokat igényel annak eldöntése, vajon mennyire hatott egymásra Jókai és Mikszáth személyes megismerkedése és – legalábbis az úgy tekintetben – roppant hasonló vélekedések.
- 16 Erről bővebben ld. Császay Tünde: A Hét bagoly esete a magyar irodalomban. *Budapesti Negyed*, 5. 1997. 245–249.
- 17 Vő. az 1793. november 3-i 2157. és 1794. június 24-i 1812. sz. királyi rendeletekkel, melyek az utánnyomás kérdését szabályozták, az erre vonatkozó 1846. október 19-i császári pántensel és az 1875-ös XXXVII. tc. 512–533. §-ával, melyek a kereskedelmi törvény keretében szabályozták a kiadói jogokat.
- 18 Erről bővebben ld. Császay Tünde: A halottak nem kérdeznak vissza. Mikszáth Kálmán és a Jó könyvek a magyar nép számára című ponyvasorozat. *Kegyet és irodalom. Kultúrtörténeti tanulmányok*. Szerk. Kalla Zsuzsa. Budapest, 1997. 62.
- 19 Szépirodalmunk és még valami. *Égyetértés*, 1880. március 31. 1–2.
- 20 Ld. például Jókai próbálkozásait egy prózaírói testület, „az első magyar szépirodalom-pártoló társulat”, saját írói kiadója és a magyar nemzeti regénytár elindításának létrehozására vagy szépirodalmi alapalapítási kísérletének tervét.
- 21 A Mednyánszky illusztrálta kötet: Rudnyánszky Gyula: *Az áruló guszaly vagy „Három alma, meg egy fél, kértetek, nem jöttél.” Szép história három éneken*. Rajzolta Mednyánszky László. Budapest, [1883.]
- 22 *OSzK Kéziratár*, Levelestár
- 23 Vő. Feszty Árpád Just Zsigmondnak írott leveleivel, melyekben többször hívja, sürgeti Justhot, mikor ér már a Svábhegyre. Például az 5., kezdetlen levélben: „NB! Medi is itt van! legutoljára Marssillesből írt és egyszerre csak ítermert a Svábhegyre. Itt fogtak s most itt van, s itt marad amíg te jössz! Már csak ezért is jójj rögtön mert ő tovább akar menni csak téged vár meg ha soká nem késel – azért kérted siess ha látni akard mert tudod hogy ő milyen – ha soká nem jössz egyszerre csak felkerekedik és itt hagy – azt mondja h. Brasiálja akar menni – no, ha oda megy, istentudja mikor látjuk megint a bolondot!” – Vő. még 11., 23. levél. *OSzK Kéziratár*, Levelestár, 20.levél – Ugyanezt erősiük meg Ággházy Károlynak 1889. novemberében és Szabolcska Mihálynak 1891. augusztus 4-én, valamint szeptember közepén írt levelei. Ld. *Just Zsigmond naplója és levelei*. A leveleket vál. és jegyzetekkel ellátta, a kötet anyagát sajtó alá rend. Kozocsa Sándor. Budapest, 1977. 519., 575., 590.
- 24 Megismerkedésük pontos idejét nem tudom. Feszty Árpádné egy nem egészen egyértelmű mondatában azt írta: „Az uram, Zsiga és én egy hónap alatt ismerkedtünk meg.” (Feszty Árpádné: *Általános emlékek*... Budapest, 1923. 65.) Ennek azonban ellentmondani látszik Justh több levele, mely jóval korábbi kapcsolatra utal. Vő. pl. Fesztynek 1889. június 14-i levelével. Justh (23. jegyzetben i. m.) 500.
- 25 Mikszáth Kálmán: Vacsora a kőltőnél. *Mikszáth Kálmán összes művei*, 84. Cikkek és karcolatok 34. 1895. január – 1895. december. Budapest, 1992. 11–14.
- 26 1889. március 22-i bejegyzés. Justh (23. jegyzetben i. m.) 336.
- 27 Csáky Albin például az 1889 tavaszán zajló közoktatásügyi vitán, majd az 1890 januárjában folyó költségvetési tárgyalásokon több olyan felvetéssel állt elő, amely érintette a pont ekkor formálódó Műbarátok Körének céljait. (Pl. az állami könyvtársítások és a nemzeti irodalmi nevelés ügye) – Vő. ezzel a *Magyar Szemle* következő cikkeit, melyek nagy figyelemmel kísérték és folyamatosan kommentálták Csáky próbálkozásait: Szentiványi Sándor: Irodalmi műveltség. *Magyar Szemle*, 1889. május 26. és Csaba: Elszegényedett írók. *Magyar Szemle*, 1890. január 26.
- 28 A Társulat történetétéről: Dalmady Sándor: *A Műbarátok köre irodalmi és művészeti egyesület huszonöt éves története (1890–1914)*. Budapest, 1915. Dalmady verziója szerint Pejacsevich Katinka grófnő értezte, hogy „a szellemi élet és a művészeti erők képviselői nincsenek otthon a magyar társadalom minden rétegében, s legfőképp hiányzik kapcsolatuk a főrangú körökkel és más társadalmi előkelőségekkel”, ezért „terveiket megvalósítani”, hogy a szellemi összeköttetést megteremtsék. Ezért aztán „hosszan kérdőzködött minden irányban eszméjének kivételére.” Kezdetben a tagságot „kizárólag nőkre akarta szorítani (simulékonyáguk miatt)”,

- de „egelőre csak a képző- és zeneművészetek pártolása, fejlesztése, terjesztése és erősítése céljából.” Tervehez kikérte Trefort vallás- és közoktatásiügyi miniszter [Trefort 1888. augusztus 22-ig tartotta be a pozsoni – Cs. T.] véleményét is a terv felől, aki igen ajánlotta kivételét. A grófnőnek figyelembe ajánlottak az akkor Párizsban tartózkodó Justhot, aki tevékeny munkatársa lehet, s Justhot hamarosan fel is kérték a kérdés előze-
 29. Pekár Gyula, Justh egyik legközelebbi barátja – igaz, jóval barátja halála után Dalmady kötetének bevezetőjében – így emlékezett: 1892 tavaszán az Andrássy úton egy hintóból kiszálba Justh Zsigmond leült: „En Justh Zsigmond vagyok, údvizöllek, mint írótarasmat... ösmerlek már, te a miénk vagy és velünk fogsz dolgozni szép tervünkkel, a Műbarátok Körének fejlesztésénél. Jer, ülj kocsiba velem, meggyünk mindjárt Pejacsevich Katinka grófnőhöz, vagyis inkább tán direkté Wohl Jankához, kinek fogadónapján ma úgy is ott lesznek mind a barátaink. Ott lesz Hubay Jenő, Feszty Árpád, Radács Jenő, s Vay Péter is”. Dalmady (28. jegyzetben i. m.) 3–4. A tetszős történet viszont több helyen sántít, legfőképpen csapászerű megismerkedésük története, hiszen Pekár a *Pesti Napló* Justh-nekrológiában még azt állította, hogy a pesti református gimnáziumból ismerték egymást, mikor Justh hetedikbe volt, ő a negyedikbe járt. Pekár Gyula: Justh Zsigmondról. *Pesti Napló*, 1894. október 13. esti kiadás, 1–3. Egyébként 1891 nyaráról folyamatosan levelezésben álltak. Pekár Justhnak írt levelei: *OSzK Kéziratár*, Levelestár
30. Gálos Magda: *Sigismund Justh et Paris*. Budapest, 1933. 74.
31. Justh (23. jegyzetben i. m.) 366. – 1889. április 7.
32. Az ülések jegyzékonyvei: *OSzK Kéziratár*, Quart. Hung. 2702.
33. Halász Gábor: Justh Zsigmond ismeretlen naplói és más kéziratjai. A Széchényi Könyvtár új szerzeménye. *Magyar Könyvszemle*, 63. 1939. 159–164.
34. A körben a Justh által előadott „tudományos” témák: *Az ember tragédiája* és a *Faust* összehasonlításáról, a logika hatása a tudományokra és viszonya a nyelvhez, hozzászólás Szárpár Tibor [Szárpár László testvére] előadásához az állati magnetizmusról.
35. 1884. március 29., április 18. és 27.
36. Szabó Miklós: A kontinentális Európa konzervatív ideológiája néhány új vonásának kialakulása a századfordulón. *Történelmi Szemle*, 17. 1974. 326–327.
37. A Le Play-hatásához hasonlóan számos korabeli filozófus és gondolkodó ismerete és gondolatébresztő hatása kimutatható és bizonyítható Justh életében és életművében, de ez nem fél a dolgozat kereteibe. Itt elősorolunk a Taine-féle (akivel egyébként baráti kapcsolatban állt) és a schopenhaueri tanokra (pl. az abból kialakult vulgárbuddhizmusról), a miszticizmus képviselőinek észméire és az újkonzervatívizmus szociáldarwinista ideáira, illetve – magyar viszonyaitokra – az agráriusok tanaira gondolok. A témához kiváló eligazítást ad Németh G. Béla számos tanulmánya, valamint monográfiája: *A magyar irodalomkritikai gondolkodás a pozitivizmus korában*. Budapest, 1981. Használom forgatható még R. Várkonyi Ágnes: *A pozitivista történetelmélet a magyar történetírásban*. 1–2. Budapest, 1973.
38. Czöbel István fő műve *Die Entwicklung der Schönheitsbegriffe. Die Genesis unserer Kultur*. Bd. 1–5. Leipzig, 1901–1907.
39. *OSzK Kéziratár*, Fond 62. fol. 54.
40. Szabó (6. jegyzetben i. m.) 8–9., 19., 20–21., 23.
41. Cz. I. (Czöbel István): Nincs megállás. *Magyar Gazdák Szemléje*, 1898. február. 35.
42. Itt nincs mód szót ejteni Justh elméletének a kultúracionalista ideológiához való kapcsolódásáról, mely szerint a nemzet lényegét a nemzeti sajátosságok, a népkarakter határozza meg, s amelynek következményeként Czöbel megghurdt a kifáradt, elerőlenedett nemesi családoknak a paraszti vérfürisséssel való megváltásának ideáját. Egyébként erről is bővebben írt Gosztomyi Ferenc: *Kész regény. Malonyai Desző 1903-as Mednyánszky-monográfiája* című tanulmányában ld. jelen kötetben.
43. Justh (23. jegyzetben i. m.) 508.
44. Pekár Gyula: Fesztyéknél a Bajza-utcában. (rádióelőadás). *OSzK Kéziratár*, Fol. Hung. 2044.
45. Feszty Árpád – Justh Zsigmondnak. é. n. [valószínűleg 1888.]. *OSzK Kéziratár*, Levelestár 17. levél
46. Feszty Árpád – Justh Zsigmondnak. é. n. [valószínűleg 1891.]. *OSzK Kéziratár*, Levelestár 5. levél
47. Jókai cikkében gondosan felsorolja az egylet céljait: „a magyar előkelő salonokban a magyar költészetet és művészetet otthonossá tenni; irodalmi művek művészi előadását megszokott élvezetű emelni; kiváló irodalmi művek diszkussziókat adni; híres hazai és külföldi zeneművészeket a magyar társadalom sommitásaival megismertetni, s a magasabb irányú zeneköltészet iránti fogékonyságot fejleszteni. E célból az alakított egylet rendezni fog: társalgási összejöveteleket, felhővadásokat, alkalmi kiállításokat, zeneestélyeket; azoknál az egylet tagjai által különösen az egylet számára szerzett költői, festői és zenészi műveket egy albumban összegyűjtve, kiadja.” – A cikket – lelghely-megjelölés nélkül – közölte: Dalmady (28. jegyzetben i. m.) 11–14.
48. A Mednyánszky-Justh viszonyról bővebben írt Gosztomyi Ferenc már idézett tanulmányában.
49. Emilit: Kiss-Szemán Zsófia: Mednyánszky László 1877–81-es naplója és a Varjak az itatón című festmény története. *Enigma*, No 24/25. 2000. 308.
50. Szmekények Mednyánszky László korai naplóiból (1877–1881). Közreadja: Kiss-Szemán Zsófia. *Enigma*, No 24/25. 2000. 326.
51. Mednyánszky László – Pekár Gyulának. Budapest, 1909. december 31. *OSzK Kéziratár*, Levelestár
52. Huysmans 1884-ben megjelent *A rebours* [jelentése: fordított, visszajáró] című, nagy vihart kavart regényét Kosztolányi Desző *Különc* címmel fordította le 1921-ben. A művet a Lazi Kiadó adta ki újra 2003. telén.
53. Dalmady (28. jegyzetben i. m.) 5. – A Műbarátok Körének első tíz éves tevékenysége egyébként a következő eredményeket hozta: 1891. március 8. Andrássy úti Műcsarnok, levegőztetőkiállítás; Feszty ajánlására Mátyás király ünnepeit hozta (nem valósult meg); Feszty ajánlására lovag, illetve tornajáték terv (végül csak 1902. május 16–18. Bécsben valósult meg, óriási sikerrel); pályázat sport- v. szalonéletképre (nem valósult meg), pályázat dalmadiszóvregre és dalmadiszóvregre. A *Műbarátok Könyve* című sorozat megindítása.
54. A társaság ötletét, majd működését – már megalakulása előtt is – rengetegen kifogásolták, kritizálták és többben is elcsődöltek rajta. Tevékenysége valóban mindinkább pompás estélyek rendezésében merült ki.
55. Endrődi Sándor: Az irodalom és a közönség. *Fővárosi Lapok*, 1881. október 16–17. 1396–1397., 1402–1403.
56. Justh Zsigmond főműve a *Fuimus* című regény, melynek jelentése: voltunk.
57. *Kocczintási Hírlap*. Főmfts. Feszty Árpád (t. i. nem a hírlapnak, hanem a kocczintásnak). Száma: egy kupicza. Bajza utca 19/b. Hajnal. Csá Feszty. – A lap egy példányban jelent meg, gyönyörű, szecessziós művészi kiállításnak). Száma: egy kupicza. Bajza utca 19/b. Hajnal. Csá Feszty. (t. i. nem a hírlapnak, hanem a kocczintásnak). Száma: egy kupicza. Bajza utca 19/b. Hajnal. Csá Feszty. – A lap egy példányban jelent meg, gyönyörű, szecessziós művészi kiállításnak). *OSzK Kéziratár*.